

РОЗВИТОК ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОГЛЯДАХ І. ВАЛЛЕРСТАЙНА

Стаття присвячена доробку американського мислителя І. Валлерстайна до дискурс глобалізації. Процес глобалізації почався близько 1500 року, одночасно з зародженням капіталізму та охопив одразу усі елементи цієї світосистеми. Єдиною пануючою моделлю політичної ідеології була доктрина лібералізму, яка сьогодні перебуває у стані глибокої структурної кризи.

Ключові слова: І. Валлерстайн, світосистема, світоєкономіка, глобалізація, геокультура.

Статья посвящена вкладу американского мыслителя И. Валлерстайна в дискурс глобализации. Процесс глобализации начался около 1500 года, одновременно с зарождением капитализма и охватил сразу все элементы этой миросистемы. Единственной господствующей моделью политической идеологии была доктрина либерализма, которая в настоящее время находится в состоянии глубокого структурного кризиса.

Ключевые слова: И. Валлерстайн, миросистема, капиталистическая мировая экономика, глобализация, геокультура.

This article is dedicated to the contribution of American thinker I. Wallerstein in the discourse of globalization. The process of globalization began around 1500, simultaneously with the emergence of capitalism and it immediately embraced all elements of this World-System. The only model of the political ideology that prevailed, was the doctrine of liberalism which is in the condition of a deep structural crisis nowadays.

Key words: Immanuel Wallerstein, World-System, the Capitalist World-Economy, globalization, geoculture.

Актуальний у наш час термін «глобалізація» є дуже багатозначним. Він покриває колосальну гаму уніфікаційних та інтеграційних процесів в економічній, політичній та культурній царинах по всьому світу. Наслідки впливу глобалізації помітні у величезному комплексі різноманітних процесів, серед яких варто виділити:

- економічні та фінансові (зростання ролі транснаціональних корпорацій, посилення міжнародного поділу праці, зростання міжнародної торгівлі та інвестицій, диверсифікація світових фінансових ринків та ринків робочої сили) [11, с. 19];

- політичні (міграції планетарного масштабу, зниження державного суверенітету, стандартизація законодавства, виникнення впливових наддержавних інститутів) [12];

- соціальні (ускладнення суспільних зв'язків, децентралізація інформаційних потоків тощо) [13];

- культурні (зменшення рівня культурної автономії, вестернізація науки, масової культури та освіти) [10].

Тектонічні зрушення в історії людства опинилися у центрі уваги вчених-суспільствознавців у другій половині ХХ ст. Наукова рефлексія цього феномена досягла свого апогею у

кінці 80-х на початку 90-х рр. Характерною спільною рисою більшості наукових узагальнень (окрім декількох концепцій маргінальних «істориків» глобалізації – А. Г. Франка, Т. Л. Фрідмана та ін.), які в основному лише описували структурні зміни ходу історичного процесу внаслідок глобалізації, було твердження про те, що процес глобалізації є дітищем ХХ ст. [14, с. 126]. Але відомий американський мислитель І. Валлерстайн стверджує, що розгляд глобалізації як явища, характерного лише для сучасного світу, є помилковим. Сама глобалізація та процеси, які з нею асоціюються, на думку соціолога, безумовно, є частиною об'єктивної реальності. Проте, за точку відліку для початку переростання певних явищ на світові, на думку І. Валлерстайна, не варто брати початок минулого століття – часу бурхливої діяльності великих міжнародних монополій. Водночас, не підходить вченому і його друга половина, яка ознаменувалася виникненням дискурсу глобалізації.

Теоретик методу світосистемного аналізу переконаний, що глобалізаційні процеси мали місце в світі ще в середині XV ст., коли почала складатися капіталістична світоєкономіка. Він пише: «сучасна світосистема народилася з консолідації світової економіки. Внаслідок цього у

неї був час досягти свого повного розвитку в якості капіталістичної системи. За своєю внутрішньою логікою, ця капіталістична світова економіка потім розширювалася і охопила всю земну кулю, поглинаючи при цьому всі існуючі міні-системи і світоімперії. Тому на кінець XIX століття, вперше за весь час, на земній кулі існувала тільки одна історична система. І сьогодні ми ще перебуваємо в тій самій ситуації» [6, с. 115-116].

Погляди І. Валлерстайна на генезу капіталізму та його первинний ареал, які на Заході традиційно вважають лівими, досить суттєво відрізняються від творчого доробку класиків марксизму. Якщо серед істориків-марксистів побутує думка про те, що капіталізм як суспільна та економічна система сформувався лише в окремих найбільш розвинутих країнах, то згідно з концепцією І. Валлерстайна, капіталізм одразу почав розвиватися як цілісна система світових зв'язків, окремими елементами котрої були національні економіки [15].

За переконанням вченого, починаючи приблизно з X тис. до н. е. і до 1500 р. н. е., співіснувала велика кількість світо- та мінісистем. У цей період, на думку І. Валлерстайна, світ-імперії виглядали «сильнішими» за світоєкономіку, оскільки вони з певною регулярністю поглинали сусідні світо-економіки та велику кількість сусідніх міні-систем [5, с. 199]. Близько 1500 р. відбувається зміна співвідношення сил між світоєкономікою (самодостатньою соціальною системою) та світоєкономікою (системою міжнародних торговельних зв'язків) на користь останньої. Єдина світоєкономіка, яка отримала пізніше назву капіталістичної, на відміну від попередніх світоєкономік (економік Персії, Китаю, Риму) змогла стати каркасом для повного розвитку нового способу виробництва [2, с. 24]. Невдовзі капіталістична світоєкономіка породила колоніальну експансію західноєвропейських країн, поглинула усі інші світосистеми, світоімперії та світоєкономіки та змогла до цих пір залишатися єдиною сучасною світосистемою.

Капіталістичній світосистемі, згідно з методом І. Валлерстайна, властивий трирівневий структурний поділ на ядро, напівпериферію та периферію. На початку XVI ст. різні регіони – представники однієї з трьох позицій в світосистемі взяли на себе різні ролі у новій глобальній світо економіці. Найважливішим на думку вченого тут є те, що усі ці «актори ринку» вступили в нову для себе міжнародну систему з чіткою ієрархією одночасно. І. Валлерстайн мовить наступні слова з цього приводу: «Серією випадковостей – історичних, екологічних, географічних – Північно-Західна Європа опинилася в XVI ст. краще пристосованою, ніж інші частини Європи, щоб урізноманітнити свою сільськогосподарську спеціалізацію, додавши до цього і деяку промисловість (текстиль, кораблебудування, металообробку)». Далі він наполягає на тому, що території Східної Європи та Західної півкулі стали периферійними зонами, завдання яких полягало у справному експорті сировини до ядра світосистеми (зерна, дорогоцінних металів, дерева, бавовни, цукру). Європейське

Середземномор'я стало напівпериферійною зоною світоєкономіки, яка спеціалізувалася на дорогій промисловій продукції (наприклад, шовк), кредитній діяльності та транзакціях зі спеціями [2, с. 37-38.].

У такій точці зору І. Валлерстайна можна углядіти логічний розвиток ідей Ф. Броделя. В своїй лекції «Ігри обміну» французький дослідник помічає на початок Нового часу глобалізаційні тенденції та взаємопов'язаність ринкової економіки, яку, втім, він відрізняє від капіталізму. Свої висновки автор ілюструє наступним прикладом: «Іспанські вісімкові монети, карбовані з американського «білого металу», через Середземне море, Оттоманську імперію і Персію досягали Індії та Китаю. З 1572 року американський «білий метал» перетинає і Тихий океан, і на цей раз новим шляхом, через Манілу, також потрапляє до Китаю» [1].

І. Валлерстайн намагається переконати у тому, що процес глобалізації зумовлений діями країн ядра по завоюванню або підтриманню свого домінуючого положення. Яскравим прикладом таких дій, прикладом, який дає змогу прослідкувати підгрунтя механізмів глобалізації, є політичні потуги США у другій половині XX ст.

Для того аби детальніше їх розглянути, варто пригадати теорію економічних циклів. Аналітичний метод І. Валлерстайна визнає твердження про те, що усі країни капіталістичної світоєкономіки живуть в одному ритмі, який диктується «довгими хвилями» М. Кондратьєва. Період з 1945 р. по сьогодні є одним із таких типових циклів. Як і будь-який цикл, даний має дві частини: фазу А (або фазу зростаючих коливань) та фазу В (фазу спаду). Фазу А або економічну експансію, людство спостерігало з 1945 по 1967-73 рр. Під час підвищувальної фази відбувається швидке розширення економіки, що неминуче підводить суспільство до необхідності змін. Але можливості зміни суспільства відстають від вимог економіки, тому розвиток переходить у понижуючу В-фазу, протягом якої кризово-депресивні явища і труднощі змушують перебудовувати економічні та інші відносини [15]. Фаза спадаючих коливань або період економічного спаду триває від 1967-73 рр. дотепер. Термін життя цієї фази вимірюється І. Валлерстайном ще декількома роками.

Абстрагуючись від аналізу американським соціологом конкретних подій, варто зазначити, що він підтримує теорію часових тривалостей Ф. Броделя. Американський соціолог переконаний, що зараз закінчується період довгої історії капіталістичної світоєкономіки, який тривав з 1450 року та у своєму розвитку уже минув період генезису та акматичну фазу. На думку І. Валлерстайна кондратьєвські цикли короткої історії абсолютно не суперечать поняттю «часу великої тривалості» (*la longue durée*), яке разом з проблемою соціального часу складає матерію минулого [3, с. 186-197].

Фаза А збіглася в часі з початком доби політичної гегемонії США у капіталістичній

світосистемі. І. Валлерстайн пише: «Станом на 1945 р. у США були дві основні проблеми. Їм був необхідний відносно стабільний світовий порядок, в якому, можна було б отримувати прибуток від його економічних переваг. І США було потрібно відновити платоспроможний попит в інших частинах світу, для того аби знайти клієнтів для задоволення потреб своїх продуктивних підприємств, які швидко розвивалися.

У період 1945-55 рр. США вдалося вирішити обидві ці проблеми без особливих складнощів». Проблему встановлення світового порядку було вирішено шляхом створення міждержавних установ – МВФ, ООН, Світового банку та досягненням домовленості у Ялті з єдиним серйозним військовим противником СРСР. Утворення біполярного світу дало змогу обома таборам сповідувати меркантилістську економічну політику і заохочувати інші країни до ворожої риторики на адресу одне одного, проте, на думку І. Валлерстайна такий поділ лише зміцнив уже існуючу систему. Інше питання, питання по створенню світового попиту на продукцію США було досить ефективно розв'язане за допомогою реалізації плану Маршалла в Західній Європі та наданням еквівалентної економічної допомоги Японії. Це рішення продиктоване передусім економічною необхідністю, заодно дозволило політичним лідерам США розраховувати на підтримку цієї зони світосистеми на міжнародній арені [15].

Однак, на думку І. Валлерстайна, такому ідилічному для Сполучених Штатів автоматичному збагаченню прийшов кінець в 1960-х роках ХХ ст. Це відбулося після того, як країни Західної Європи і Японія відновили контроль над своїми національними ринками та почали ефективно конкурувати з американською продукцією на ринках третіх країн та навіть самих США. Збільшення світового виробництва в результаті відновлення і розширення західноєвропейського та японського виробництв призвело до перенасичення товарами на світовому ринку і до різкого зниження рентабельності в багатьох основних промислових секторах, таких як електроніка, сталеливарний та автомобільний сектор. Подальший спад у світовій економіці був відзначений двома основними подіями: необхідністю США відійти від золотого стандарту і глобальними анти-системними подіями 1968 року, названими І. Валлерстайном «другою світовою революцією». Через ці дві події світова економіка вступила в період довгої стагнації (фаза В). Ззовні це вилилося у економічний колапс 1974-1975 рр., що був підсилений сировинною та паливно-енергетичною кризами [15].

З цього часу, говорить І. Валлерстайн, США довелося важко трудитися на політичній ниві для того, аби підтримувати ті економічні переваги, які вони так легко здобували в А-період довгого економічного циклу. Для того, щоб подолати кризу США вдалися до ряду чітких економічних та політичних заходів. Американські ТНК

намагалися перенести свою зацікавленість отримувати прибуток з виробничої сфери у фінансову. Місця виробництва продукції по можливості теж змінювалися: з областей з високою заробітною платою вони переміщувалися до областей з низьким рівнем заробітної плати. Пояснення цього явища у американського мислителя виходить з марксистської методології. Вчений гадає, що гамувати класові інстинкти пролетаріату з периферії та напівпериферії набагато простіше, в порівнянні з аналогічними діями в ядрі світосистеми. Для завершення повного оздоровлення економіки, США обов'язково була потрібна зміна економічного підґрунтя світу [15].

На цьому місці потрібно пригадати, що період безпрецедентного економічного росту з 1945 р. до початку 70-х рр. ХХ ст. знаменувався верховенством кейнсіанських поглядів на макроекономіку. Кейнсіанство як доктрина, яка превалювала у більшості країн світу до цього, заповідала урядам в ручному режимі регулювати економіку та захищати її від «грабіжницьких дій квазімонополістичних корпорацій» [4].

На початку 70-х рр. уряди країн периферії та напівпериферії (так званий «глобальний Південь» та країн соціалістичного блоку) через економічну стагнацію відчули проблеми платіжного балансу. Розв'язувати проблему суто кейнсіанськими заходами периферійні уряди не поспішали і цим не могли не скористатися уряди США і Великобританії (або Р. Рейгана і М. Тетчер), які, як стверджує І. Валлерстайн, разом з двома міжурядовими фінансовими агентствами – МВФ та Світовим Банком, «спільними зусиллями створили те, що було названо «Вашингтонським консенсусом». Під цим терміном мався на увазі комплекс рекомендацій для країн, які перебували у фінансовій та економічній кризі. Безапеляційне прийняття усіх порад та неухильне їх виконання, за глибоким переконанням апологетів цієї ідеології, мало винагороджуватись оперативною стабілізацією державної економіки.

Нова ідеологія, названа І. Валлерстайном неоліберальною економічною глобалізацією, не несла жодних нових порад сучасній світоekonomіці. [4] Її головною ідеєю було скорочення ролі державного сектору при одночасному збільшенні ролі ринкових механізмів. Урядам країн рекомендувалося дозволити корпораціям з їхніми товарами та капіталами вільно пересікати державні кордони, відмовитися від ролі безпосередніх власників виробничих підприємств та мінімізувати (якщо не ліквідувати взагалі) соціальну підтримку населенню. Такі рекомендації, безумовно, йшли в розріз з егалітарними поглядами кейнсіанських урядів на управління економікою, які розуміли, що ринковій економіці не властива рівновага, яка забезпечує повну зайнятість [16].

Про глобалізаційну спрямованість цих двох політико-економічних курсів свідчить і слоган спільної політики, який озвучила прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер: «Альтернативи немає».

Такий девіз, на думку І. Валлерстайна, мав донести до усіх урядів заклик приєднатися до нової економічної утопії. В іншому випадку, у випадку відмови від запропонованих рекомендацій, благополучний Захід лякав країни повільними темпами економічного зростання та відмовою надавати будь-яку фінансову допомогу [4].

Після оголошення курсу на швидке впровадження моделі ринкової економіки, в країнах колишнього СРСР, Східній Європі, Латинській Америці та навіть у номінально комуністичному Китаї розпочалася форсована повальна приватизація промисловості. Державні кордони почали відкриватися для зовнішньої торгівлі та фінансових операцій. У той час, коли скорочувалося соціальне забезпечення, соціалістичні та навіть кейнсіанські ідеї були в значній мірі дискредитовані. Проте усі заходи, які були нав'язані «Вашингтонським консенсусом», дуже швидко показали свою неефективність. У його принципах, які були пов'язані з встановленням свободи руху капіталів, тотальною приватизацією, згоранням соціальних програм, країни-експериментатори розчарувалися ще до середини 1990-х рр. Після тимчасового підйому фінансової активності на біржах, який за твердженням американського соціолога базувався, перш за все, на спекулятивних маніпуляціях проступили стагнація промислового сектору, асиметрія між багатими та бідними, зменшення реального прибутку робітників [4].

Результатом розчарування у «Вашингтонському консенсусі» стало повернення до влади соціально орієнтованих урядів у багатьох країнах, зростання вимог щодо державної протекціоністської політики, світова консолідація руху альтерглобалістів під лозунгом «Другий світ можливий!» [4].

Незважаючи на те, що для І. Валлерстайна першочергову значимість має, висловлюючись категоріями історичного матеріалізму, економічний базис, науковець також високо оцінює роль політичної складової надбудови у глобалізаційних процесах. Вчений вводить у науковий обіг поняття геокультури, що означає панівний культурно-ідеологічний базис світосистеми.

Згідно з І. Валлерстайном, після Французької революції, яка вперше з часу виникнення капіталізму показала, що політичні зміни це норма, а правителем може бути сам народ, світосприйняття людей змінилося раз і назавжди. Відповіддю на глобальне політичне потрясіння стало виникнення трьох геокультур. Першою з них був реакційний консерватизм. Він стояв на захисті державного і суспільного порядку та на позиціях абсолютного несприйняття реформ і політичного екстремізму. Наступним вченням став антагоністичний консерватизм лібералізму. Саме прихильники цієї геокультури, як нам стало відомо з вищесказаного, пропагували віру в те, що політично вільна нація, вибравши правильний економічний курс розвитку, зможе досягнути успіху і могутності. І останньою ідеологією був радикальний соціалізм, який мав на меті зруйнувати несправедливий перерозподіл доданої

вартості та об'єднати світовий пролетаріат [7, с. 76–79].

Інституційно усі три геокультури були сформовані ще до середини XIX ст., але консерватизм та соціалізм після марної антисистемної боротьби зазнали докорінної трансформації. Засновник світосистемного аналізу переконаний, що з 1848 р. – моменту вибуху «першої світової революції», баталії між прихильниками трьох геокультур зійшли нанівець, а дві зазначені ідеології стали лише втіленнями одного й того ж домінуючого лібералізму [8]. Таким чином, І. Валлерстайн намагається завірити нас у тому, що з 1789 по 1989 рр. панував так званий «ліберальний консенсус», який ззовні прикривав свою вірність системі широкою інтелектуальною псевдополемікою. Цементуючий систему лібералізм був не просто черговою політичною теорією, він на довгий час (визначив ідеологічну базу капіталізму [7, с. 94].

Лібералізм у тій формі, у якій він фігурує у працях І. Валлерстайна, можна назвати першою політичною глобалізацією, яка нав'язала всьому світу віру у неминучість прогресу, в справедливість поступових політичних змін, суверенність народу та легітимність національних держав. Поміркований лібералізм не сприймав ні ідейної закостенілості застарілого консерватизму, ні радикалізму войовничих соціалістів, тому дуже швидко набирив популярність. В економіку лібералізм привніс «принцип невтручання» (*laissez-faire*) держави в економіку. Зважаючи на те, що І. Валлерстайн відстоює ідею про абсолютне домінування геокультури лібералізму над двома іншими геокультурами у капіталістичній світосистемі у період з 1848 по 1989 рр., його зовсім не бентежить той факт, що рейганоміка та тетчеризм були подані усьому світу в неоконсервативній упаковці.

Процеси, які спостерігаються зараз, визначаються автором як «вік переходу». За глибоким переконанням І. Валлерстайна, «довга історія» антисистемних рухів та їхні структурні невдачі призвели до серйозного зниження легітимності державних структур, що загрожує підірвати політичні стовпи існуючої світової системи. Ліворадикальний соціолог очікує того, що сучасна світосистема, яка перебуває у структурній кризі незабаром вступить в період колосальної біфуркації та перейде до нової форми [9].

Не зважаючи на великий теоретичний вклад соціолога у дискурс глобалізації та його зусилля по розширенню методологічного інструментарію дослідження цієї теми, І. Валлерстайн є постійним об'єктом критики. Марксистки критикують світосистемний метод за своєрідний погляд на відносини між соціальними класами. Для них ключовим питанням є не розгляд поділу праці за дихотомією центр-периферія, а скоріше аналіз класових відносин в рамках даного суспільства. Безумовно, з іншої сторони І. Валлерстайна можна критикувати за спрощеність в дусі історичного матеріалізму, де аналіз усієї сукупності

глобалізаційних процесів зведений лише до однієї базової економічної сфери. Але попри усю критику, оригінальність поглядів І. Валлерстайна, полягає у тому, що розглядаючи глобалізацію, вченому вдалося відійти від державоцентризму та проаналізувати процес в зовсім іншому історичному масштабі. Глобалізація, за І. Валлерстайном це не просто закономірний півтиссячолітній процес, який спіткав усю світосистему в цілому. Глобалізація у творах класика світосистемного

аналізу виглядає також поняттям, «яке вводить в оману» (misleading concept). Тому, говорячи про дискурс глобалізації, вчений каже наступні слова: «дискурс насправді є гігантським неправильним розумінням нинішніх реалій – обманом нав'язаним нам впливовими групами і що ще гірше, нерідко нав'язаний нами у розпачі самими собою. Цей дискурс змушує нас не помічати реальних проблем перед нами і не розуміти історичної кризи, в якій ми знаходимося» [15].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бродель Ф. Игры обмена [Электронный ресурс] / Ф. Бродель. – Режим доступа : www.philosophy.ru/library/misc/brodel/lekts2.htm.
2. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
3. Валлерстайн И. Время и длительность: в поисках неисключённого среднего / И. Валлерстайн // Вестник Харьковского государственного университета. – № 4. – ХГУ, 1998. – С. 186–197.
4. Валлерстайн И. Год 2008: смерть неолиберальной глобализации / И. Валлерстайн. – Режим доступа : http://scepssis.ru/library/id_1786.html.
5. Валлерстайн И. Исторические системы как сложные системы, И. Валлерстайн // Вестник Харьковского государственного университета. – № 4. – ХГУ, 1998. – С. 198–203.
6. Валлерстайн И. Миросистемный анализ / И. Валлерстайн // Время мира. – № 1. – Новосибирск, 2000. – С. 105–123.
7. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
8. Гусов К. Мир-системный подход Иммануила Валлерстайна о либерализме [Электронный ресурс] / К. Гусов. – Режим доступа : <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=803>.
9. Даниленко В. П. Глобалистская картина мира, или глобалистика, глобализм, антиглобализм, глобализация и антиглобалистская борьба / В. П. Даниленко. – Режим доступа : <http://www.islu.ru/danilenko/articles/glob.htm>.
10. Иноземцев В. Л. Вестернизация как глобализация и «глобализация» как американизация [Электронный ресурс] / В. Л. Иноземцев. – Режим доступа : <http://ec-dejavu.ru/g/Globalization.html>.
11. Моисеев С. Р. Глобализация мировых финансовых рынков: миф или реальность? / С. Р. Моисеев // Дайджест-Финансы. – № 3. – 2002 – С. 18–24.
12. Сидоренко С. В. Філософія виживання людства у глобалізованому світі / С. В. Силоренко. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_58/Sydorenko.htm.
13. Сук О. Є. Глобалізація соціальної сфери [Електронний ресурс] / О. Є. Сук. – Режим доступу : <http://www.icr-ua.com/ru/node/423>.
14. Фридман М. Капитализм и свобода / М. Фридман. – М.: Новое издательство, 2006. – 240 с.
15. Wallerstein I. Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World System / I. Wallerstein. – Режим доступу: <http://www.iwallerstein.com/wp-content/uploads/docs/TRAJWS1.PDF>
16. Williamson J. What Washington Means by Policy Reform / J. Williamson. – Режим доступу: <http://edisk.fandm.edu/min/IST-325-Ecuador/What-Washington-Means-by-Policy-Reform.pdf>.

Рецензенти: д.філос.н., проф. В. Л. Гавеля;
к.і.н., доц. Ю. В. Шахін.

© Усатенко І. А., 2012

Дата надходження статті до редколегії 21.03.2012 р.

УСАТЕНКО Ігор Андрійович (1988 р. н.). У 2010 р. закінчив історичний факультет Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Здобувач кафедри нової та новітньої історії ОНУ ім. І. І. Мечникова. Вчитель історії Ладижинської СЗШ № 2, м. Ладижин Вінницької області.

Коло наукових інтересів: метод світосистемного аналізу І. Валлерстайна.